

Jaczynowska, Maria

Cultores Herculis w Tibur

Przegląd Historyczny 59/3, 428-437

1968

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Cultores Herculis w Tibur*^{*}

Organizacje kultu Herkulesa są dobrze znane na terenie Italii w okresie cesarstwa rzymskiego, zwłaszcza w kraju Sabinów¹ i w innych rejonach Italii Środkowej². Szczególnie silnie rozwinęły się one w starym municipium łatyńskim, Tibur (Tivoli). Miasto to było znane już w okresie wczesnej republiki jako potężny ośrodek kultu Herkulesa, być może najstarszy na obszarze zamieszkałym przez Italiców³. Niektórzy uczeni skłonni byli uważać świątynię Herkulesa w Tibur za wcześniejszą od najstarszych jego sanktuariów w Rzymie: *ad Aram Maximam* i *ad Portam Trigeminam*⁴. W Tibur ukształtowało się niewątpliwie wyobrażenie Herkulesa z przydomkiem *Victor* lub *Invictus*, jako bóstwa militarnego przynoszącego zwycięstwo. Wyrazem wojskowego charakteru tego kultu w Tibur było istnienie tam kolegium kapłańskiego *Salii*, poświęconego Herkulesowi, podczas gdy w Rzymie pełnili oni służbę ku czci Marsa⁵. Prawdopodobnie w znacznym stopniu pod wpływem Tibur Herkules rzymski przekształcił się stopniowo z opiekuna kupców i własności prywatnej, gwaranta przysięgi, pośrednika między światem żywych i zmarłych, boga pomyślności i uzdrowiciela, w bóstwo o nastawieniu wybitnie militarnym, zapewniające permanentne pasmo zwycięstw⁶. Wodzowie

* Wykaz skrótów używanych w przypisach: CIL — Corpus Inscriptionum Latinarum; D. — Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*; NdSA — *Notizie degli Scavi di Antichità*; AE — „*Année Epigraphique*”; I. It. — *Inscriptiones Italiae*; JRS — „*Journal of Roman Studies*”.

¹ W Reate: *cultores Herculis Respicientis* — CIL IX 4673; D. 7325; w pobliskim Pagus Fificulanus (Vestini): *iuvenes Fificulani Herculis cultores* — CIL IX 3578; D. 7306. Na zasadniczą rolę kultu Herkulesa w kraju Sabinów zwróciła uwagę E. C. Evans, *The Cults of the Sabine Territory*, „*Papers and Monographs of the American Academy in Rome*” t. IX, 1939, s. 67—77, 126, 127, 222, 223, 238, 239, 243.

² W Aesernia (Samnium) — CIL IX 2679; D. 7323; Iuvanum (Frentani) — CIL IX 2964; D. 7319; Aufinum (Vestini) — CIL IX 3383; Alba Fucens (Aequi) — CIL IX 3961; w Picenum — NdSA 1885, s. 167; D. 7215. Na terenie samego Rzymu: CIL VI 339; D. 7315 oraz „*Epigraphica*” t. I, 1939, s. 122—125; AE 1938, 62; 1940, 71 (*collegium Herculis metretariorum quod consistit ad salicem*); w Lacjum: *Fabratertia Vetus* — CIL X 5647; D. 7322 (*cultores Herculis Fabraterni veteres*) i CIL X 5657; D. 6287 (*iuvenes Herculanii*); Aquinum — CIL X 5386; D. 7324 oraz na pograniczu Samnium: *Venafrum* — CIL X 4850; D. 7318. Na terenie Etrurii: *Veleiae* — CIL XI 1159; D. 7321; *Pisa* — CIL XI 1449; D. 7320; I. It. VII, 1,97 (*cultores Herculis Somnialis*).

³ J. Bayet, *Les origines de l'Hercule romain*, Paris 1926, s. 121. Por. także E. Bourne, *A Study of Tibur*, 1916, s. 57 nn.

⁴ Tak przede wszystkim G. Wissowa, *Die Religion und Kultus der Römer*, München 1912, s. 272—275.

⁵ Por. J. Bayet, op. cit., s. 322—330. Wydaje się, że przydomek Herkulesa w Tibur: *Victor* lub *Invictus* jest bardzo stary. Trudno raczej zaakceptować tezę S. Weinstocka, *Victor and Invictus*, „*Harvard Theological Review*” t. L, 1957, s. 211—217, że Rzymianie przyjęli dopiero ten epitet od Greków w okresie hellenistycznym pod wpływem Aleksandra Wielkiego (*Kallinikos*) i Seleukosa Nikatora.

⁶ Por. J. Bayet, op. cit., s. 320.

z okresu schyłku republiki otaczali Herkulesa Niezwycięzonego szczególną czcią i składali mu w ofierze dziesięcinę z łupów (*decuma Herculis*)⁷. Pompejusz przyjął jako hasło w bitwie pod Farsalos *Hercules Invictus*⁸, a Marek Antoniusz podawał się za potomka Antona, syna Heraklesa, podkreślał swoje „podobieństwo” fizyczne do herosa greckiego, ubierał się nawet na jego wzór⁹. Militarne znaczenie kultu Herkulesa miało również dominujące znaczenie w okresie cesarstwa, zwłaszcza za rządów Antoninów, którzy uznali go za oficjalne bóstwo opiekuńcze dynastii¹⁰.

W rozpowszechnianiu kultu Herkulesa Zwycięzcy w Italii szczególną rolę odegrała jego wspaniała świątynia w Tibur, zbudowana na wzgórzu, górująca nad całą okolicą już w okresie republikańskim, a rozbudowana znacznie w początkach cesarstwa¹¹. To wielkie sanktuarium, znane nam, niestety, tylko z opisów literackich i stosunkowo skromnych pozostałości archeologicznych, porównywane pod względem znaczenia i piękna ze świątynią Fortuny w Praeneste, oddziaływało silnie na całą okolicę, gdzie znajdowały się małe kaplice Herkulesa, jakby filie świątyni w Tibur¹².

W Tibur, nazywanym przez starożytnych *Herculeum*¹³, istniało zapewne już w czasach republikańskich stowarzyszenie kultowe Herkulesa, które w okresie wczesnego cesarstwa przyjęło oficjalną nazwę *Herculanei* (lub *Herculanii*) *Augustales*. Nastąpiło zatem zespolenie *cultores Herculis* z kolegium poświęconym kultowi cesarskiemu¹⁴. Charakter społeczny *Augustales* i ich geneza nie są całkowicie jasne, istnieją na ten temat dość poważne rozbieżności w literaturze¹⁵. Szczególne trudności interpretacyjne spowodowane były faktem występowania trzech form tytułatury: *seviri*, *Augustales* i *seviri Augustales*. *Premenstein* był autorem tezy o pierwotnej odrębności (w I w. n.e.) dwóch organizacji: *Augustales* i *seviri Augustales*, którzy dopiero w II w. n.e. utworzyli jednolite kolegium. Badania uczonych XX w. (L. R. Taylor, A. D. Nock a R. Meiggsa) wykazały wcześniejsze zespolenie stowarzyszeń *seviri Augustales*; nastą-

⁷ Tak Sulla, Lukullus, Krassus. Por. R. Schilling, *L'Hercule Romain en face de la réforme religieuse d'Auguste*, „Revue de Philologie” t. XVI, 1942, s. 34—36.

⁸ Appian, B. C. II. 76.

⁹ Plut., Ant. 4; Appian, B. C. III, 16; 19. Por. A. R. Anderson, *Heracles and his successors*, „Harvard Studies in Classical Philology” t. XXXIX, 1928, s. 42.

¹⁰ Szczególnie wyraźnie występuje ta „uprzywilejowana” rola Herkulesa za rządów Trajana i Kommodusa. Por. J. Beaujeu, *La religion romaine à l'apogée de l'Empire* t. I: *La politique religieuse des Antonins (96—192)*, Paris 1955, s. 80—87, 398—406.

¹¹ V. Pacifici, *Notes on some recent discoveries at Tivoli*, JRS X, 1920, s. 90—95.

¹² Por. G. H. Hallam, *Cenni sul culto di Ercole Vincitore in Tivoli e dintorni*, „Atti e memorie della Società Tiburtina di Storia e d'Arte” t. XI—XII, 1931—1932, s. 394—400 oraz tenże, *Notes on the cult of Hercules Victor in Tibur and its neighbourhood*, JRS XXI, 1931, s. 276—282.

¹³ Martialis I, 12; por. Silius Italicus IV, 224; Propertius II, 21.

¹⁴ Por. Boehm s. v. *Hercules*, RE VIII, 1 (1912), col. 583; J. P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains* t. I, Louvain 1895, s. 38, 39; L. Cesano s. v. *Herculanii*, [w:] de Ruggiero, *Dizionario epigrafico di Antichità Romane* t. III, s. 279.

¹⁵ Punktem wyjścia do dyskusji stał się przede wszystkim artykuł v. *Premestina* s. v. *Augustalis*, [w:] de Ruggiero, op. cit., t. I, 1893, s. 824—877. Wkrótce potem ukazały się prace: F. Mourlot, *Essai sur l'histoire de l'Augustalité dans l'empire romain*, Paris 1895 i M. Kraszennikow, *Augustaty i sakralnoje magisterstwo*, *Izsledowanie w oblasti rimskago municipalnago prawa w drewnosti*, „Zapiski istoriko-filologiczeskago fakultieta imperatorskago S. Peterburskago Uniwersiteta” t. XXXVII, 1895.

piło ono prawdopodobnie na przełomie I i II w. n.e.¹⁶. Niezależnie od znacznych różnic lokalnych można zaobserwować w II w. n.e. rozkwit *ordo Augustalium* w całej zachodniej części imperium rzymskiego, zwłaszcza w Italii, Galii i Hiszpanii¹⁷. W III w. można już zaobserwować stopniowy zanik tej instytucji¹⁸.

Istniały również poważne różnice lokalne w składzie społecznym *seviri Augustales*; uważani są oni na ogół za organizację grupującą elitę wyzwolenców. Można wykazać taki jednolity charakter społeczny *Augustales* np. w Ostii, gdzie w skład ich wchodziło tylko bogaci wyzwolenicy, którzy osiągnęli często bardzo wysoką pozycję wśród grup rzemieślniczo-kupieckich sprawując niejednokrotnie kierownictwo lub patronat potężnych kolegiów zawodowych¹⁹. W innych miastach Italii, a zwłaszcza w organizacjach prowincjonalnych, do *Augustales* należeli dość często także wolnourodzeni²⁰.

Stowarzyszenie kultowe Herkulesa w Tibur jest nie tylko bogato udokumentowane przez liczne inskrypcje z okresu cesarstwa, lecz wydaje się ono szczególnie interesujące ze względu na zespolenie dawniejszej organizacji *Herculanii* z nową — *Augustales*. Kiedy nastąpiło to zespolenie? Najprostszą odpowiedzią może się wydać, że miało to miejsce w czasach Augusta, kiedy zaczęły powstawać pierwsze stowarzyszenia typu *Augustales*, a niektóre dawniej już istniejące kolegia kultowe przyjęły na siebie zadania służenia nowemu bóstwu cesarskiemu. Taką proces przekształcił czcicieli Merkurego w *Mercuriales Augustales*, analogicznie mogło też być z *Herculanii Augustales*²¹. Wielu autorów skłania się zatem do uznania bezpośredniej inspiracji Augusta w powołaniu do życia *Herculanii Augustales w Tibur*²². Charakterystyczne jest przy tym, że takie stanowisko reprezentuje również Schilling²³ wbrew swojej zasadni-

¹⁶ L. R. Taylor, *Augustales, Seviri Augustales and Seviri: A Chronological Study*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association” 1914, s. 231—244 oraz także, *Seviri equitum Romanorum and municipal seviri*, JRS XIV, 1924, s. 158—171, przesunęła datę „fuzji” na okres Trajana. W oparciu o nowe inskrypcje z Ostii reorganizację datują wcześniej A. D. Nock, *Seviri and Augustales*, [w:] *Mélanges Bidez t. II*, Bruxelles 1934, s. 627—638 oraz R. Meiggs, *Roman Ostia*, Oxford 1960, s. 217.

¹⁷ Dla Hiszpanii por. R. Étienne, *Le culte impérial dans la péninsule Ibérique d'Auguste à Dioclétien*, Paris 1958, s. 251—280.

¹⁸ J. H. Oliver, *Gerusiae and Augustales*, „Historia” t. VII, 1958, s. 493—496, wykazał, że najpóźniejsze dokumenty dotyczące *Augustales* sięgają r. 270, nie ma żadnych późniejszych śladów istnienia tych organizacji.

¹⁹ R. Meiggs, op. cit., s. 217—223. *Augustales* torowali drogę „awansu społecznego” dla swoich synów.

²⁰ M. Kraszennikow, op. cit., s. 39—41, wykazał istnienie wśród *seviri Augustales* 111 wolno urodzonych na 1057 wyzwolenców. Zwrócił jednak uwagę, że większość napisów, w których występują *ingenui*, pochodzi z wczesnego okresu. J. H. Oliver, op. cit., s. 491, 492 zwrócił uwagę na istnienie dość sporej grupy niewyzwolenców wśród *Augustales* w Galii Cisalpejskiej, ale byli to raczej przedstawiciele ludności miejscowej, którzy dopiero co otrzymali obywatelstwo rzymskie i nie mieli szans na dojście do godności municypalnych. Według R. Étienne’a znaczna część hiszpańskich *Augustales* nie należała do warstwy wyzwolenców, op. cit., s. 252—280.

²¹ J. P. Waltzing, op. cit., s. 39. Związek bezpośredni *Mercuriales* z osobą Augusta, który wyraźnie popierał kult Merkurego, wykazał A. Degrassi, *I Magistri Mercuriales di Lucca*, „Atheneum” t. XV, 1937, s. 284—286 (= *Scritti vari di antichità*, s. 284—286).

²² Tak np. V. Pacifici, JRS X, 1920, s. 90—92; A. R. Anderson, op. cit., s. 45; A. Degrassi, op. cit., s. 286.

²³ „Revue de Philologie” t. XVI, 1942, s. 31—57.

czej tezie o niechęci Augusta wobec kultu Herkulesa. Autor ten w przekonywający sposób wykazał, że Oktawian August prowadził po bitwie pod Akcjum konsekwentną politykę religijną, w której usunął w cień Herkulesa, opiekuńcze bóstwo Antoniusza. Miejsce Herkulesa Niezwyciężonego zajął Mars — znacznie mniej popularny w okresie schyłku republiki. Jako Mars Ultor był on jednocześnie bogiem mścicielem Cezara i należał do zespołu bóstw „rodowych” Juliuszów²⁴.

Według Schillinga Tibur był jedynym wyłomem z polityki religijnej Augusta; miasto to pozostało żywym ośrodkiem kultu Herkulesa nawet w najbardziej nie sprzyjających mu czasach. August nie popierał specjalnie rozwoju Tibur, chętnie tylko w okresie lata sprawował tam sądy pod portykami świątyni Herkulesa²⁵, zezwolił jednak na zespolenie swego kolegium kultowego (*Augustales*) z istniejącym już *collegium Herculanorum*²⁶. Takie wytłumaczenie genezy *Herculanei Augustales* dał Schilling. Czy znajduje ono potwierdzenie w inskrypcjach?

Na uwagę zasługuje fakt, że w niektórych inskrypcjach występuje określenie *Herculaneus* bez przydomka *Augustalis*. Terminologię tego typu spotykamy w grupie inskrypcji dotyczących M. Varenusa Diphilusa, wyzwolénca Vareny i M. Lartidiusa, który jest stale określany jako *mag(ister) Hercul(aneus)*²⁷. Jedna z tych inskrypcji pochodzi niewątpliwie z czasów Augusta:

Pro salute et reditu Caesaris A[ugustij], | M(arcus) Varenus C(aiae) et M(arci) Lartidi l(ibertus) Diphilus, | mag(ister) Her[c(ulaneus) d(e) s(ua) p(ecunia f(aciendum) c(uravit)]²⁸.

Inskrypcja ta wyryta na bazie posągu została znaleziona w pomieszczeniu, związanym ze świątynią Herkulesa, określonym przez Pacificiego mianem *Augusteum*²⁹. Tenże Diphilus był również fundatorem *Ponderarium* w ramach tej samej świątyni. Pewne dane mogą wskazywać na to, że Diphilus przeżył Augusta, w każdym razie jego *collibertus* M. Varenus Clarus był znany w Noli w r. 21 n.e., a więc już za panowania Tyberiusza³⁰. Na tej podstawie Mancini datuje życie M. Varenusa Diphilusa na czasy Augusta i Tyberiusza³¹.

Dla historii czcicieli Herkulesa w Tibur charakterystyczna jest podwójna inskrypcja wyryta na *mensa ponderaria*. W pierwszej wymieniony

²⁴ Tamże, s. 40—48. Teza Schillinga wydaje się równie nowatorska (uważano powszechnie Augusta za cesarza popierającego kult Herkulesa, głównie na podstawie luźnych porównań u poetów, tak np. A. R. Anderson, op. cit., s. 42—45; również L. Cerfaux, J. Tondriaux, *Le culte des souverains dans la civilisation greco-romaine*, Paris 1957, s. 313—323) jak przekonywająca (bardzo poważnym argumentem jest m. in. fakt, że August nie wydał żadnej monety z wizerunkiem Herkulesa — politykę tę kontynuowała zresztą cała dynastia julijsko-klaudyjska).

²⁵ Suet., Aug. 72.

²⁶ R. Schilling, op. cit., s. 56.

²⁷ CIL XIV 3687; D. 6240/1; I. It. IV, 1, 221; CIL XIV 3688; D. 6241; I. It. IV, 1, 222; I. It. IV, 1, 74 i 223.

²⁸ JRS X 1920, s. 90 (Pacifici); AE 1922, 78 i 1926, 126; I. It. IV, 1, 74 (Mancini).

²⁹ V. Pacifici, op. cit., s. 92: *The statue just described, and the chamber which must have housed it, were, as the inscription proves, erected by M. Varenus Diphilus „Magister Herculaneus” in honour of Augustus during one of his last journeys.*

³⁰ CIL X 1333: M(arcus) Varenus / (Caiae) et M(arci) Lartidi l(ibertus) / Clarus / Ti(berio) Caesare IIII / et Druso Caesare II / co(n)s(ulibus).

³¹ Komentarz do I. It. IV, 1, 74. Tegoż Diphilusa i Vareny dotyczą również I. It. IV, 1, 224, 225 a i b, 226.

jest znany nam Diphilus, *mag(ister) Herculan(eus)* jako fundator obiektu, w drugiej nieznany z imienia jego odnowiciel *Herculan(eus) Augustalis*³². Tak więc w międzyczasie *cultores Herculis* w Tibur otrzymali już nową nazwę — stali się *Herculanei Augustales*.

Określenie *magister Herculan(eus)* (bez *Augustalis*) występuje jeszcze w dwóch napisach nagrobkowych z Tibur, trudno jest je datować dokładnie, jedynie forma epitafiów wskazuje na okres stosunkowo wczesny (pierwsza połowa I w. n.e.?)³³. W innych inskrypcjach z Tibur spotyka się już powszechnie określenie *Herculanei* (lub *Herculanii*) *Augustales* zarówno wobec całego kolegium³⁴, jak jego przywódców (*mag. Herc. et Aug.*)³⁵. Dla ustalenia przybliżonej daty przemianowania *Herculanei* na *Herc. Augustales* zasadnicze znaczenie ma uporządkowanie chronologiczne materiału, w którym występuje podwójna tytulatura tego kolegium. *Terminus ad quem* można określić na około r. 40 n.e., bowiem na lata wkrótce po r. 38 można datować następującą inskrypcję:

C(aio) Maenio C(ai) f(ilio) Cam(ilia tribu) |Basso|, aedili, IIIviro mag(istro) |Herculaneo et Augustali,| praefecto fabrum M(arci) Silani M(arci) f(ili) sexto |Carthaginis,| tr(ibuno) mil(itum) leg(ionis) III Augustae, |quinquenna[li]|³⁶.

C. Maenius Bassus służył jako *praefectus fabrum* w Afryce w latach od około 33 do 38 r. n.e. przy prokonsulu M. Silanusie, konsulu r. 19³⁷. Również w inskrypcji dotyczącej Junii, córki M. Silanusa, występuje C. Albius Thymelus, *Herc(ulaneus) Augustalis*³⁸. Owa Junia Calvina była żoną L. Vitelliusa, konsula r. 48 (*cos. suff.*). Wymieniona inskrypcja pochodzi zatem z okresu bardzo bliskiego omówionej poprzednio. Można zatem datować jeszcze na pierwszą połowę I w. n.e. (panowanie Kaliguli lub początek rządów Klaudiusza) dwie inskrypcje zawierające określenie *Herculaneus Augustalis*³⁹.

³² I. It. IV, 1, 223.

³³ Eph. Epigr. IX (1910), 904; I. It. IV, 1, 215; Pinnia L(ucii) l(iberta) ..... / sibi et / L(ucio) Pinnio L(ucii) l(iberto) Acasto / patron(o) mag(istro) Herc(ulaneo), in agr(is) p(edum) XX. Inskrypcja z Montecchio koło Tivoli — „Atti e memorie della Società Tiburtina di Storia e d'Arte” t. XXVI, 1953, s. 209—219; „Fasti Archeologici” t. IX, 1954 (1956), s. 356, N. 4955; AE 1957, 141: C(aio) Heiulio C(ai) l(iberto) Nicephoro, / Heiuliae C(ai) l(ibertae) Hilarae / matri /, Heiuliae C(ai) l(ibertae) Philemae / sorori / C(aius) Heiulius C(ai) l(iberto) Diophilus / mag(ister) Herc(ulaneus).

³⁴ I. It. IV, 1, 223; CIL XIV 3661; D. 6239; I. It. IV, 1, 210; CIL XIV 3680; I. It. IV, 1, 198; CIL XIV 3679 i 3679A; D. 6245; I. It. IV, 1, 188, CIL XIV 3601; D. 1101; I. It. IV, 1, 115, CIL XIV 4254; D. 5191; I. It. IV, 1, 253; CIL XIV 3561; D. 6242; I. It. IV, 1, 40; CIL XIV 3690; I. It. IV, 1, 205; CIL XIV 3691; I. It. IV, 1, 229, CIL XIV 3633; I. It. IV, 1, 168; CIL XIV 3656; D. 6238; I. It. IV, 1, 211; I. It. IV, 1, 212; CIL XIV 4254; D. 5191; I. It. IV, 1, 253.

³⁵ NdSA 1904, s. 403; I. It. IV, 1, 214, CIL XIV 3665; D. 6236; I. It. IV, 1, 193, CIL XIV 3540; D. 6243; I. It. IV, 1, 42, CIL XIV 3652; I. It. IV, 1, 209, CIL XIV 3681; I. It. IV, 1, 219.

³⁶ CIL XIV 3665; D. 6236; I. It. IV, 1, 193.

³⁷ Por. B. Dobson, *The Praefectus Fabrum in the Early Principate, Britain and Rome. Essays presented to Eric Birley on His Sixtieth Birthday*, Kendal 1966, s. 66.

³⁸ CIL XIV 3661; D. 6239; I. It. IV, 1, 210.

³⁹ Charakterystyczne jest, że w pierwszej inskrypcji termin (nowy!) występuje w formie nieskróconej *mag. Herculan(eus) et Augustalis*, w drugiej zaś jest już częściowo skrócony: *Herc. Augustalis*. W okresie pełnego rozwoju stowarzyszenia zaczęto nawet używać skrótu *H. A.*, o czym świadczy CIL XIV 3561; D. 6242; I. It. IV, 1, 40.

Inne świadectwa datowane dokładnie lub w przybliżeniu pochodzą już ze znacznie późniejszego okresu. Epitafium T. Sextiusa Magianusa można zapewne datować na pierwsze lata II w. n.e.⁴⁰; *Herculanus Augustalis, curator*, jest wymieniony w inskrypcji z r. 127⁴¹, *Herculanii Augustales* występują również w napisach z r. 172⁴² i z r. 199⁴³. Z zestawienia powyższych danych wynika, że *cultores Herculis* w Tibur utrzymywali jeszcze swoją starą nazwę w okresie panowania Augusta — przynajmniej nieomal do ostatnich lat jego życia. Nowy termin *Herculanei Augustales* ustalili się prawdopodobnie za rządów jego następcy — Tyberiusza, który starał się o umocnienie kultu swego przybranego ojca. Niechętnie nastawienie władcy wobec kultu Herkulesa, charakterystyczne dla początków pryncypatu, stanowiące zapewne odbicie osobistej wrogości Augusta wobec Antoniusza, mogło już nieco osłabnąć za rządów następnych przedstawicieli dynastii julijsko-klaudyjskiej. Znaczna liczba inskrypcji poświęconych w Tibur Herkulesowi w II w. n.e.⁴⁴ świadczy jednak o tym, że kult ten i stowarzyszenie jemu poświęcone mogły się szczególnie dobrze rozwijać za rządów dynastii lansującej oficjalnie kult Herkulesa.

Herculanei Augustales w Tibur tworzyli nie tylko duże, ale również dobrze zorganizowane kolegium. Na ich czele stali zwykle *magistri* lub może raczej jeden *magister*⁴⁵, prawdopodobnie niższą rangę mieli *curatores*⁴⁶ i *quaestores*⁴⁷; *Herculanii Augustales* mieli także swoich patronów⁴⁸.

Analizując skład społeczny tego stowarzyszenia można stwierdzić, że podstawową większość zarówno zwykłych członków *Herculanii Augustales*⁴⁹, jak i jego funkcjonariuszy⁵⁰ stanowili wyzwolenicy. Wydaje się również, że dość liczną grupę „niepewnych” członków kolegium, tzn. nie ujawniających swego pochodzenia, można także zaliczyć do grupy wyzwolenców, czy przynajmniej do ich potomków, o czym świadczą w znacznym stopniu niewolnicze *cognomina* tych *Herculanii Augustales*

⁴⁰ CIL XIV 3680; I. It. IV, 1, 198. Świadczy o tym wzmianka, że ojciec zmarłego był wyzwolenicem T. Sextiusa Lateranusa, konsula r. 94 n.e. oraz formuły epitafium (skrótowe D. M. oraz *vixit annis...*).

⁴¹ CIL XIV 3679 i 3679A; D. 6245; I. It. IV, 1, 188.

⁴² CIL XIV 3601; D. 1101; I. It. IV, 1, 115.

⁴³ CIL XIV 4254; D. 5191; I. It. IV, 1, 253.

⁴⁴ Oprócz inskrypcji wymienionych w przyp. 41, 42 i 43 por. CIL XIV 4242; D. 1044; I. It. IV, 1, 109 (wkrótce po r. 117), CIL XIV 3554; D. 3415; I. It. IV, 1, 56 (lata ok. 127—139), CIL XIV 3599; D. 1061; I. It. IV, 1, 113 (wkrótce po r. 139 n.e.), CIL XIV 3609; D. 1104, 8828; I. It. IV, 1, 126 (ok. r. 179/180), CIL XIV 4244; I. It. IV, 1, 116 (okres M. Aureliusza), CIL XIV 4258; D. 6233; I. It. IV, 1, 201 (okres Hadriana?, por CIL XIV 3599; I. It. IV, 1, 113) oraz CIL XIV 4259; I. It. IV, 1, 202.

⁴⁵ Jedynym świadectwem ewentualnej kolegialności tej funkcji (2 *magistri*?) jest fragmentaryczna i niejasna inskrypcja: CIL XIV 3652; I. It. IV, 1, 209.

⁴⁶ CIL XIV 3561; D. 6242; I. It. IV, 1, 40, CIL XIV 3675; I. It. IV, 1, 216, CIL XIV 3679 i 3679A; D. 6245; I. It. IV, 1, 188, CIL XIV 4255; I. It. IV, 1, 227.

⁴⁷ CIL XIV 3601; D. 1101; I. It. IV, 1, 115 (dwaj kwestorzy), CIL XIV 3675; I. It. IV, 1, 216, CIL XIV 4255; I. It. IV, 1, 227.

⁴⁸ CIL XIV 3690; I. It. IV, 1, 205.

⁴⁹ CIL XIV 3651; I. It. IV, 1, 208, CIL XIV 3658; I. It. IV, 1, 228, CIL XIV 3661, D. 6239; I. It. IV, 1, 210, CIL XIV 3684; D. 6237; I. It. IV, 1, 220 oraz wyzwoleniec cesarski, *pantomimus*: CIL XIV 4254; D. 5191; I. It. IV, 1, 253.

⁵⁰ *Magistri liberti*: CIL XIV 3652; I. It. IV, 1, 209; CIL XIV 3681; I. It. IV, 1, 219; „Fasti Archeologici” t. IX, 1954 (1956), s. 356, N. 4955 oraz omawiany powyżej M. Varenus Diphilus: I. It. IV, 1, 74, 221, 222, 223; *curator libertus Virginis Vestalis*) — CIL XIV 3679; D. 6245; I. It. IV, 1, 188.

les⁵¹. Jeden z nich, który rozpoczął już karierę municypalną (*IIIvir aedilicia potestate*), był synem dwojga wyzwolenców⁵². Jedyne *magister Herc. Aug.* wysokiej rangi społecznej to wspomniany już C. Maenius Bassus, ekwita (osiągnął godność trybuna wojskowego i prefekta *fabrum* przy prokonsulu Afryki)⁵³. Nieliczni *ingenui* wśród *Herculanei Augustales* w Tibur występują tylko w inskrypcjach z I w. n.e.⁵⁴. Na szczególną uwagę zasługuje wyjątkowy fakt przyjęcia do *Herculanii Augustales* kobiety: Klaudii Rufiny⁵⁵; może miała ona jakieś specjalne zasługi wobec tego stowarzyszenia?

Wydaje się, że *Herculanii Augustales* w Tibur nie różnili się pod względem składu społecznego od *seviri Augustales* w innych miastach italskich (np. w Ostii), grupując przede wszystkim elitę wyzwolenców.

Na uwagę zasługuje istnienie w Tibur innego kolegium poświęconego Herkulesowi. Byli to *iuvenes Herculanii*, którzy uzyskali później dodatkowo przydomek *Antoniniani*. Próba uporządkowania chronologicznego materiału źródłowego dotyczącego tego stowarzyszenia może prowadzić do następujących wniosków. Organizacja młodzieży w Tibur nazywała się w I w. n.e. *iuvenes Tiburt(ium)*⁵⁶. Jej związek z *Herculanei Augustales* można wykazać tylko poprzez osobę dedykującego inskrypcję. Był nim *T(itus) Trebulanius T(iti) l(ibertus) Nepos, Herc(ulaneus) Aug(ustalis), aedil(is) iuvenum Tiburt(ium)*. Niewątpliwie późniejszym świadectwem (prawdopodobnie z II w.) jest napis, w którym stowarzyszenie młodzieży nosiło już nową nazwę: *sodalitium iuvenum Herculanorum*⁵⁷.

Prawdopodobnie z tym samym kolegium można wiązać tesserę ołowianą⁵⁸, którą Mancini odczytał jako *I(uventus) c(ollegii) H(erculanei)*, przy czym może raczej bardziej trafne byłoby rozwiązanie skrótu jako *I(iuvenes) c(ultores) H(erculis)*⁵⁹.

Oba wymienione powyżej przekazy źródłowe muszą pochodzić z okresu poprzedzającego zmianę nazwy stowarzyszenia na *iuvenes Antoniniani Herculanii*. Kiedy nastąpiła ta zmiana? Jedyne znane nam inskrypcja z tą nazwą pochodzi z czasów Karakalli:

Aeliae ... |Tranquill[ae]...| Marci Festi [a rationibus] |et a memor[ia

⁵¹ Są to *magistri*: CIL XIV 3658; I. It. IV, 1, 228; CIL XIV 3540; I. It. IV, 1, 42; *curatores et quaestores*: CIL XIV 3657; I. It. IV, 1, 216; CIL XIV 4255; I. It. IV, 1, 227; oraz „szeregowi” członkowie stowarzyszenia: CIL XIV 3656; D. 6238; I. It. IV, 1, 211; CIL XIV 3561; D. 6242; I. It. IV, 1, 40; CIL XIV 3633; I. It. IV, 1, 169.

⁵² CIL XIV 3680; I. It. IV, 1, 198. Rodzice wystawiający epitafium zmarłemu w wieku 22 lat synowi podkreślili, że są wyzwolencami M. Sextiusa Magiusa Lateranusa (*consul ordinarius* w r. 94 n.e.).

⁵³ CIL XIV 3665; D. 6236; I. It. IV, 1, 193.

⁵⁴ Obok wymienionego powyżej *ingenuus Herc. Aug.* był również *T. Trebulanus T. f. Cam. Nepos*, CIL XIV 3684; D. 6237; I. It. IV, 1, 220.

⁵⁵ Inskrypcja jest dość trudna do odczytania i interpretacji: CIL XIV 3657; I. It. IV, 1, 212. Podaje tekst według odczytania Manciniego: *Claudia Rufinae / Iuli Heraclae / allec[t]ae ab ordine / in dec(uriam) [Herc(ulaneorum)] Augustal(ium) / [Senat(us)] populusq(ue) / [Tib]urs / [l(ocus)] d(atus) s(enatus) c(onsulto)*.

⁵⁶ CIL XIV 3684; D. 6237; I. It. IV, 1, 220. Forma epitafium w datiwie wskazuje na wiek I n.e.

⁵⁷ „Fasti Archeologici” t. VIII, 1953 (1956), s. 277, N. 3726; AE 1956, 77, NdSA, 1957, s. 141; AE 1958, 177: *M(arcia) Ulpia M(arcii) f(iliae) Sossiae Calli/gonae stola/tae matronae / [s]odalitium iuve/[nu]m Herculano/[rum] patronae*.

⁵⁸ I. It. IV, 1, 630.

⁵⁹ Więcej analogii można znaleźć dla takiej nazwy: *iuvenes Fificulani Herculis cultores* w Pagus Fificulanus — CIL IX 3578; D. 7306. *Studium iuvenum cultorum dei Herculis* w Beneventum — CIL IX 1681; D. 7219 (r. 257 n.e.).

M(arci) Aur(eli) | Antonini Pii [Felicis] | Invicti Ma[ximique] | Aug(usti)
| S(enatus) p(opulus)q(ue) Tiburs [et] iuvenes Anto[niniani] | Hercu-
lan[i] ⁶⁰.

Obok jednak tego świadectwa istnieją trzy tessery ołowiane, które M. I. Rostowcew wiązał z *iuvenes* w Tibur. Na awersie jednej z nich występuje napis *M. Aur(elius) Com(modus) Antoninus* koło popiersia M. Aureliusza i Kommodusa, na rewersie zaś *Anto(niniani)* ⁶¹. Na drugiej tesserce spotykamy nazwy *Her(culanei)* i *Ant(oniniani)* ⁶², na trzeciej zaś *Ant(oniniani)* obok wyobrażenia Herkulesa ⁶³.

Pochodzenie nazwy *Antoniniani* od Kommodusa jest o tyle prawdopodobne, że cesarz ten nosił od r. 192 oficjalny przydomek *Hercules Romanus* i przyczynił się w wielkim stopniu do rozpowszechnienia popularności ulubionego boga i nowych form jego kultu ⁶⁴.

Herkules był również wysuwany na czołowe miejsce przez dynastię Sewerów (Hercules i Liber Pater jako bóstwo opiekuńcze w Lepcis Magna, miejscu urodzenia L. Septimiusza Sewera), zwłaszcza za rządów Karakalli, który śladem Aleksandra Wielkiego uznał siebie za Nowego Herkulesa i Nowego Dionizosa ⁶⁵. Za pochodzeniem nazwy *iuvenes Antoniniani* z tego okresu mogłoby przemawiać szerokie rozpowszechnienie terminu *Antoninianus* związane z panowaniem Karakalli, a także z okresem jego współrządów z ojcem Lucjuszem Sewerem. Trudno jednak pominąć tessere z czasów Kommodusa — przyjmując, że pochodzi ona rzeczywiście z Tibur. Być może, że przydomek *Antoniniani* otrzymali *iuvenes* w czasach Kommodusa ⁶⁶, ale zanikł on po *damnatio memoriae* tego cesarza i został wznowiony przez Karakallę, czego dowodem byłaby cytowana wyżej inskrypcja z Tibur.

Pozostaje do wyjaśnienia problem, czy *iuvenes cultores Herculis* w Tibur byli w jakiś sposób związani organizacyjnie z *Herculanei Augustales*. Tak sądził Boehm uważając, że do dawniejszego kolegium *Herculanei Augustales* zostali niejako „dołączeni” w czasach Karakalli *iuvenes Antoniniani Herculanii* ⁶⁷. Nie ma jednak żadnych dowodów na poparcie tego twierdzenia ⁶⁸. Wydaje się, że nie istniały więzi organizacyjne między tymi dwoma stowarzyszeniami, łączył je tylko wspólny kult Herkulesa,

⁶⁰ CIL XIV 3638; I. It. IV, 1, 180. Przyjęto odczytanie tekstu według Pflaum a, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain* t. III, Paris 1961, s. 1024. Datuje on inskrypcję na r. 215.

⁶¹ M. I. Rostowcew, *Rimskija swincowyya tessery*, „Zapiski istoriko-filologiczeskago fakultieta Impieratorskago S. Peterburskago Universiteta” t. LXVII, S. Peterburg 1903, s. 135 d; *Sylloge tesserarum*, N. 856.

⁶² Tamże, s. 135 w; *Sylloge tesserarum*, N. 855.

⁶³ Tamże, s. 135 z; *Sylloge tesserarum*, N. 857. Zarówno do *iuvenes Herculanii* lub do *Herculanei Augustales* może się odnosić tessera *Sylloge tesserarum*, N. 854 wyobrażająca siedzącego Herkulesa z napisem *Her(culanei?)*. Niewątpliwie z *Herculanei Augustales* związana jest tessera N. 835 z napisem na awersie *Her(culanei)* i na rewersie *Aug(ustales)* obok wyobrażenia Minerwy.

⁶⁴ Por. J. Beaujeu, op. cit., s. 401—404.

⁶⁵ Por. L. Cerfaux, J. Tondriau, op. cit., s. 368—370, S. Weinstock. op. cit., s. 242.

⁶⁶ Tak sądzi np. C. Julian s. v. *Juvenes, Juventus*, Daremberg-Saglio *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* t. III, 1, Paris 1900, s. 782—784.

⁶⁷ RE VIII, 1, col. 583.

⁶⁸ Na odrębność organizacji *iuvenes Herculanii* od *Augustales* w Tibur zwrócił już słusznie uwagę M. Kraszennikow, op. cit., s. 202. Uważa on *iuvenes Antoniniani Herculanii* za prywatne kolegium nie mające żadnego związku z sakralną magistraturą.

boga-patrona Tibur. W obu tych kolegiach występuje ten sam charakter kultu Herkulesa: oficjalnego boga z panteonu cesarskiego, pierwowzoru „dobrego władcy”. Był to *Hercules Invictus* czczony przez arystokrację, któremu można przeciwstawić Herkulesa „demokratycznego”, opiekuna rolników i innych ludzi żyjących z pracy własnych rąk⁶⁹. Jest jednak zrozumiałe, że w Tibur zarówno *Augustales*, elita wyzwolenców na służbie kultu cesarskiego, jak i *iuvenes*, młodzi reprezentanci arystokracji municypalnej, związani byli z Herkulesem „arystokratycznym”, propagowanym zwłaszcza przez dynastię Antoninów.

Мария Ячиновска

CULTORES HERCULIS В ТИБУРЕ

Тибур был одним из древнейших мест культа Геракла в Италии, где он почитался как божество войны, на что указывает его эпитет *Victor* или *Invictus*. Главным очагом культа Геракла был великолепный храм. Общества почитателей Геракла основывались в Тибур уже вероятно в республиканский период. Эти *Herculanei* получили в начале принципата эпитет *Augustales* принимая официальные функции императорского культа.

Спорным является вопрос датировки замены названия *Herculanei* на *Herculanei Augustales*. Надписи доставляют нам доказательства в пользу существования общества почитателей называемого *Herculanei* (без эпитета *Augustales*) еще к исходу правления Августа. Первые случаи употребления нового расширенного названия этих *cultores Herculis* встречаются в надписях принадлежащих сороковым годам н. э. (вскоре после 38 г.). Следовательно можно предполагать, что объединение давнего общества *Herculanei* с новой организацией императорского культа (*Augustales*) состоялось уже после смерти Августа, вероятно в период правления Тиберия. Самый значительный подъем деятельности коллегии *Herculanei Augustales* пришелся на времена Антонинов, династии особенно поддерживавшей культ Геракла.

Кроме рассмотренного выше общества в Тибур существовали и другие коллегии посвященные Гераклу. Это были *iuvenes Herculanii*. Сперва они назывались (в I в. н. э.) *iuvenes Tiburtium* а затем в во II в. н. э. *sodalitium iuvenum Herculanorum*; встречается также определение *i(uvenes) c(ultores) H(erculis)*. На надписях со времен Карагаллы (215 г.) то же общество носит название *iuvenes Antoniniani Herculanii*. Новый эпитет *Antoniniani* молодежь из Тибура получила вероятно ранее — повидимому в правление Коммода, о чем свидетельствуют несколько оловяных тессер.

Можно предполагать, что *Herculanei Augustales* и *iuvenes Herculanii (Antoniniani)* являлись двумя особыми культовыми коллегиями, которые объединяла общность культа бога-патрона и сильные связи с императорской властью.

Maria Jaczynowska

LES CULTORES HERCULIS A TIBUR

Tibur était l'un des centres les plus anciens du culte d'Hercule en Italie. On y vénérât Hercule comme une divinité militaire; cela ressort de l'épithète *Victor* ou *Invictus*. Le siège principal de ce culte, c'était le temple splendide d'Hercule.

⁶⁹ Por. E. M. Sztajerman, *Otrażenie klasowych przeciwreczij II—III w. w kultie Gierakla*, „Więstnik Driewniej Istorii” 1949, nr 2, s. 60—72 oraz te j ż e, *Spółczesństwo zachodniorzymskie w III wieku*, Warszawa 1960, s. 257 n.

Des associations pour le culte d'Hercule se formèrent à Tibur sans doute dès l'époque républicaine. Les Herculanei reçurent à l'époque du principat l'épithète de Augustales, en assumant la fonction officielle du culte impérial.

La datation du changement du nom de Herculanei en celui de Herculanei Augustales est une question controversée. Les inscriptions nous fournissent des preuves de l'existence d'un collège de Herculanei (sans l'épithète Augustales) encore vers la fin du principat d'Auguste. Les premières attestations du nouveau nom de ces cultores Herculis sont données par des inscriptions des années 40 de n.è. (peu de temps après l'année 38). On peut donc supposer que l'union de l'ancien collège des Herculanei avec la nouvelle association destinée au culte impérial (Augustales) eut lieu après la mort d'Auguste, probablement sous Tibère. L'essor du collège des Herculanei Augustales appartient à l'époque des Antonins — dynastie qui favorisait de façon spéciale le culte d'Hercule.

Outre cette association il existait à Tibur un autre collège consacré à Hercule: les iuvenes Herculanii. Ils s'appelaient d'abord (au Ier siècle de n.è.) iuvenes Tiburtium; au IIe siècle de n.è. ils s'appelaient sodalicium iuvenum Herculorum, mais on trouve aussi le nom de i(uvenes) c(ultores) H(erculis); dans une inscription du temps de Caracalla (de l'année 215?) le même collège porte le nom de iuvenes Antoniniani Herculanii. Cette nouvelle épithète de Antoniniani, les jeunes gens de Tibur la reçurent sans doute plus tôt, probablement au temps de Commodus, comme il ressort de quelques tesseræ de plomb.

Il semble que les Herculanei Augustales et les iuvenes Herculanii (Antoniniani) étaient deux collegia religieux distincts, qui n'avaient en commun que le culte du dieu patron et des liens étroits avec le pouvoir impérial.